

źródło — którego nie czytał — imputuje mu przekaz, którego nie zawiera. To już więcej niż lapsus²⁴.

Piotr Napierała napisał książkę o tematyce, na której się nie zna. Jedyne pytanie, które sformułował (s. 171) dotyczy tego, „czy Londyn był [...] dobrym miejscem do życia”. Wdowa Hutchins, mieszkanka miasta tak lubianego przez autora, której nieszczęścia przywołałem na początku, przetrwała napad wciśnięta (przez napastników) w krzesło. Lektura książki Piotra Napierały wywołuje podobną reakcję.

* * *

The Greek Polis and the Invention of Democracy. A Politico-cultural Transformation and Its Interpretations, red. Johann P. Arnason, Kurt A. Raaflaub, Peter Wagner, *The Ancient World: Comparative Histories*, Malden, MA–Oxford–Chichester 2013, s. 416.

Gdyby w ulicznej ankiecie zadać przechodniom pytanie o największy wynalazek starożytnych Greków, jest niemal pewne, że większość z nich, a z pewnością duża ich część, wskazałaby demokrację. I choć pojawiają się ostatnio głosy uczonych wykazujących przedgreckie, wschodnie ślady myśli czy nawet praktyki ustroju *avant la lettre* demokratycznego, nikt przecież nie wątpi w to, że dopiero *poleis* świata greckiego (nie tylko przecież Ateny¹) stanowiły prawdziwą arenę tego ustrojowego eksperymentu, wykształcając i wcielając w życie instytucjonalnie dopracowaną i sprawnie funkcjonującą władzę ludu. To greckie doświadczenie zadziwia nie tylko dlatego, że — jak zgrabnie to ujął Christian Meier — „nie było Greków przed Grekami”, ale głównie ze względu na stabilność ustroju, mimo jego niemal w pełni amatorskiego charakteru.

Niewątpliwie demokracja ateńska należy do jednego z najlepiej zbadanych fenomenów świata starożytnego, którego najróżniejsze aspekty były przedmiotem niezliczonych, akrybicznych nierzadko, studiów pokoleń uczonych. Przy tak drobiazgowej analizie wszelakich zagadnień i problemów daje się wyraźnie odczuć brak szerszego spojrzenia i ujęcia, które — poprzez umieszczenie demokratycznych mechanizmów poli-

²⁴ Proponuję lekturę: A. McKenzi, *Martyr's of Low Life? Dying „Game” in Augustan England*, „The Journal of British Studies”, t. XLII, 2003, nr 2, s. 167–205. L.B. Faller, *Turned to Account: The Forms and Functions of Criminal Biography in Late Seventeenth and Early Eighteenth Century England*, Cambridge 1987.

¹ Vide E.W. Robinson, *The First Democracies. Early Popular Government Outside Athens*, Stuttgart 1997.

tycznych w społecznym, prawnym i kulturalnym kontekście polis — pozwoliłyby na wyraźne ukazanie tego, co w greckiej kulturze politycznej najbardziej specyficzne i wyjątkowe. Tego rodzaju cel postawili sobie — zainteresowani w dużej mierze oddziaływaniem greckiej demokracji na myśl polityczną czasów współczesnych — redaktorzy wydanego niedawno nakładem wydawnictwa Wiley–Blackwell tomu, którzy stwierdzają ponadto w przedmowie, że *by elaborating an image of ancient democratic society through detailed studies of various aspects of life in ancient Greece, rather than merely an account of political ideas and institutions, and by focusing specifically on the interactive relationship between democracy and society as well as culture — that is, on the ways in which democracy changed society and culture and these changes in turn affected the idea and practice of democracy — this volume permits as to gain a clearer picture not only of ancient democracy but also of the specifics of modern democracy, of democracy in the current societal context* (s. 2). Książka jest w dużej mierze pokłosiem konferencji zorganizowanej we florenckim European University Institute w październiku 2006 r., a fakt, że na wydanie tomu trzeba było czekać tak długo, nie pozostaje bez konsekwencji: warto bowiem odnotować, że kilkoro autorów rozwinęło swe myśli w opublikowanych w międzyczasie (lub znajdujących się właśnie w druku) większych rozprawach².

Książkę rozpoczyna „Wprowadzenie” pióra redaktorów tomu, kończy indeks, eseje zaś przyporządkowane zostały do jednej z czterech części, na które podzielony został tom. W pierwszej z nich — zatytułowanej „The Greek Experience in Long-term Perspective” — dwóch z trojga redaktorów (socjolog Johann P. Arnason i politolog Peter Wagner) rozważa w perspektywie „długiego trwania” i w ogólniejszym ujęciu specyfikę „politycznej rewolucji”, która dokonała się w świecie greckim, i usiłuje uchwycić czynniki, które doprowadziły Greków do obrania tego innowacyjnego *Sonderweg*. Punktem wyjścia (i stałym punktem odniesienia) rozważań Arnasona są obserwacje Meiera z jego głośnej pracy o powstaniu (a nie „wynalezieniu” czy „odkryciu”, jak sugeruje tytuł angielskiego przekładu książki) „polityczności” (*des Politischen*) w świecie Greków, którą autor eseju analizuje w kontekście związków i wielowarstwowego transferu umiejętności, doświadczeń i modeli pomiędzy starożytnymi kulturami Śródziemnomorza. Transformacje demokracji — tak konceptualne, jak instytucjonalne — są przedmiotem rozważań Wagnera, który ukazuje je poprzez analizę odwołań do starożytnego dziedzictwa i jego rozumienia w czasach rewolucyjnych przemian politycznych oraz w okresach intensywnej refleksji ustrojowej i rozwoju teorii politycznych (okres około roku 1800 czy czasy po I wojnie światowej).

² Esej E. Flaiga był poniekąd zapowiedzią wydanego niedawno monumentalnego i imponującego, komparatystycznego studium form głosowania większościowego: *Die Mehrheitsentscheidung. Entstehung und kulturelle Dynamik*, Paderborn 2013; J. Grethlein rozwinął swoje tezy w monografii *The Greeks and Their Past. Poetry, Oratory and History in the Fifth Century BCE*, Cambridge 2010; w druku znajdują się obecnie: monografia A. Lanni, *Law and Order in Ancient Athens*, Cambridge (*non vidi*) oraz obszerny i sugestywny artykuł E.A. Meyer poświęcony ateńskiemu *epigraphic habit*: *Inscriptions as Honors and the Athenian Epigraphic Habit*, „Historia”, t. LXII, 2013, nr 4.

Na drugą część tomu — „Ways of Polis-making: Grasping the Novelty of the Political” — składa się siedem tekstów, których autorzy postawili sobie za cel przedstawienie mediów i form ekspresji demokratycznej myśli w społeczeństwie greckiej polis. Koncepcja „poety jako nauczyciela polis” (sięgająca Solona) silnie zakorzeniona była w demokratycznym społeczeństwie ateńskim, stąd dwa pierwsze teksty tego działu słusznie poświęcone są teatrowi. Egon Flaig w błyskotliwym eseju ukazuje polityczne tło i demokratyczne przesłania tragedii greckiej, z kolei Lucio Bertelli analizuje zakres i możliwości wpływu komedii attyckiej na formowanie się opinii publicznej w Atenach V w. Związkom demokracji z pojawieniem się i rozwojem historiografii oraz roli sztuki wymowy (związanej ściśle z pisarstwem historycznym, bo służącej nierzadko — przez swą komemoratywną funkcję — tym samym celem) poświęca swój inspirujący esej Jonas Grethlein. Tekst kolejny zaś — pióra Harveya Yunisa — porusza problem politycznej roli retoryki w społeczeństwie demokratycznych Aten. Ten sam gatunek źródłowy — mowy sądowe, przynoszące istotne wskazówki dotyczące norm społecznych i norm prawnych — stanowi również przedmiot analizy Adriaan Lanni, ukazującej w swoim wciągającym tekście rolę amatorskiego *par excellence* systemu sądowniczego we wcielaniu wartości społecznych i utrzymywaniu porządku wewnętrznego w Atenach V–IV w. p.n.e. (autorka sprzeciwia się przyjmowanej przez wielu uczonych tezie o *the rule of law* w Atenach IV w.). Ateny tego okresu nie tylko były sceną rzeczywistego doświadczenia władzy ludu, ale i miejscem intensywnego krzewienia myśli politycznej — w przedostatnim rozdziale tej części tomu przedstawia ją zwięźle Ryan K. Balot. Inny jeszcze typ źródeł — stele z inskrypcjami — w największym może stopniu łączony jest z systemem demokracji ateńskiej. W swoim tekście Elizabeth A. Meyer analizuje w sposób diachroniczny główne cechy ateńskiego *epigraphic habit*, szukając odpowiedzi na pytanie, dlaczego demokratyczna polis Ateńczyków wytwarzała tak ogromną ilość inskrypcji i dlaczego tak wiele z nich przetrwało do naszych czasów (i przekonująco wykazuje, że łączyć ten fakt należy ze sferą religijną — inskrypcje służyły honoryfikacji bogów i dziękczynieniu im).

Celem tekstów zebranych w trzeciej części tomu jest analiza oddziaływania ustroju demokratycznego na społeczeństwo polis. Sara Forsdyke syntetycznie przedstawia różne aspekty wpływu „władzy ludu” oraz ideologii demokratycznej na codzienność obywateli Aten — tak na ich życie publiczne, jak prywatne, z kolei rozważania Claude’a Mossé ogniskują się wokół pytania o praktyczny wymiar demokratycznych idei, innymi słowy o to, jaka część ciała obywatelskiego faktycznie brała udział w życiu politycznym i w aktywnym zarządzaniu sprawami publicznymi. Przedmiotem licznych ostatnich czasy dyskusji jest problem „religii polis” (Christiane Sourvinou-Inwood) i powiązań ustroju politycznego z praktyką kultową — tej problematyce poświęcił swój esej Robin Osborne, który — odwrotnie niż dotychczas czynili np. Robert Parker czy Henk S. Versnel — stawia pytanie m.in. o wpływ religii na demokrację i o to, co w przekonaniach i życiu religijnym demokratycznych Aten jest osobliwe. Truizmem jest dziś stwierdzenie, że wojna była wszechobecna w świecie starożytnym i choć ostatnio coraz częściej podkreśla się starania starożytnych, by zapewnić i utrzymywać stabilne stosunki pokojowe, nie ulega najmniejszej wątpliwości, że — jak ukazuje w ostatnim tekście tej części tomu Lawrence A. Tritle — codzienne życie obywateli demokratycz-

nej polis w ogromnym stopniu podporządkowane i ukształtowane było przez czynniki militarne.

Zamykająca książkę część czwarta — „Political Concepts and Commitments” — zawiera teksty dotyczące podstawowego ideologicznego aspektu ustroju demokratycznego oraz jego rozumienia i ewolucji w myśli czasów późniejszych. Chodzi mianowicie o idee wolności i egalitaryzmu, których starożytne koncepcje omawia w pierwszym w tej części tekście Kurt A. R a a f l a u b, śledząc rozwój owych idei poprzez szerszą analizę transformacji ustrojowej polis Ateńczyków (który to proces określił on mianem *perfecting of the political creature*). Pojmowaniu specyfiki greckiej polis w czasach nowożytnych, ściślej mówiąc — rozumieniu greckiej polityczności przez Nietzschego, poświęcił swój tekst Peter S t r o n g, z kolei Nathalie K a r a g i a n n i s i Peter Wagner porównują w ostatnim artykule tego tomu starożytne koncepcje wolności i zakres swobody osobistej z ich odpowiednikami nowożytnymi.

Łatkę nadzwyczajności przyczepia się starożytnym Grekom nazbyt łatwo, a tłumaczenie ich dokonań „greckim cudem” świadczy o niczym więcej, jak tylko o intelektualnym lenistwie uczonych. Redaktorzy niniejszego tomu — chcąc lepiej pojąć fenomen demokracji greckiej oraz dogłębniej zrozumieć transformacje myśli i praktyki demokracji starożytnej czy wreszcie jej oddziaływanie na i percepcję w czasach nowożytnych — wyszli ze słusznego założenia, że konieczne jest spojrzenie z szerszej perspektywy i nieodzowna analiza szerokiego wachlarza zagadnień w szerszym kontekście społeczno–kulturowym. Książka ta zatem to udany *mélange* tekstów łączących ciekawe obserwacje z syntetycznym, ale i zwięzłym, przedstawieniem kluczowych zagadnień. Wypada jedynie wyrazić żal, że nie zamyka jej podsumowanie, które pozwoliłoby może na wyraźniejsze ukazanie związków i relacji pomiędzy pojedynczymi *tesserae* i na złożenie ich w jedną, wyraźną mozaikę.

Rafał Matuszewski
Seminar für Alte Geschichte und Epigraphik
Universität Heidelberg

Richard B u x t o n, *Myth and Tragedies in their Ancient Greek Contexts*,
Oxford University Press, Oxford 2013, s. 280.

Richard B u x t o n należy do najwybitniejszych i najbardziej znanych, chyba najczęściej cytowanych (co dziś zasługuje na podkreślenie) uczonych angielskich zajmujących się problematyką mitów greckich. Trzeba jednak od razu zaznaczyć, że jego studia koncentrują się właśnie na zagadnieniach mitu, a nie religii rozumianej jako mniej lub bardziej koherentny zespół wierzeń i praktyk kultowych. Warto w tym miejscu przypomnieć, że pytanie o związek mitu (w nowożytnym, powszechnie dziś przyjętym znaczeniu tradycyjnej, akceptowanej w badanej kulturze opowieści o bogach i herosach) z religią, czyli głównie praktyką kultową (święta, obrzędy, rytuały przede wszystkim w ich wy-